

Parnicki-Pudelko Stefan, *Wczesnochrześcijańska bazylika episkopalna w Novae, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 1, s. 271–304.*

<https://doi.org/10.14746/bp.1984.1.24>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/55702>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKA BAZYLIKA EPISKOPALNA W NOVAE

STEFAN PARNICKI-PUDEŁKO

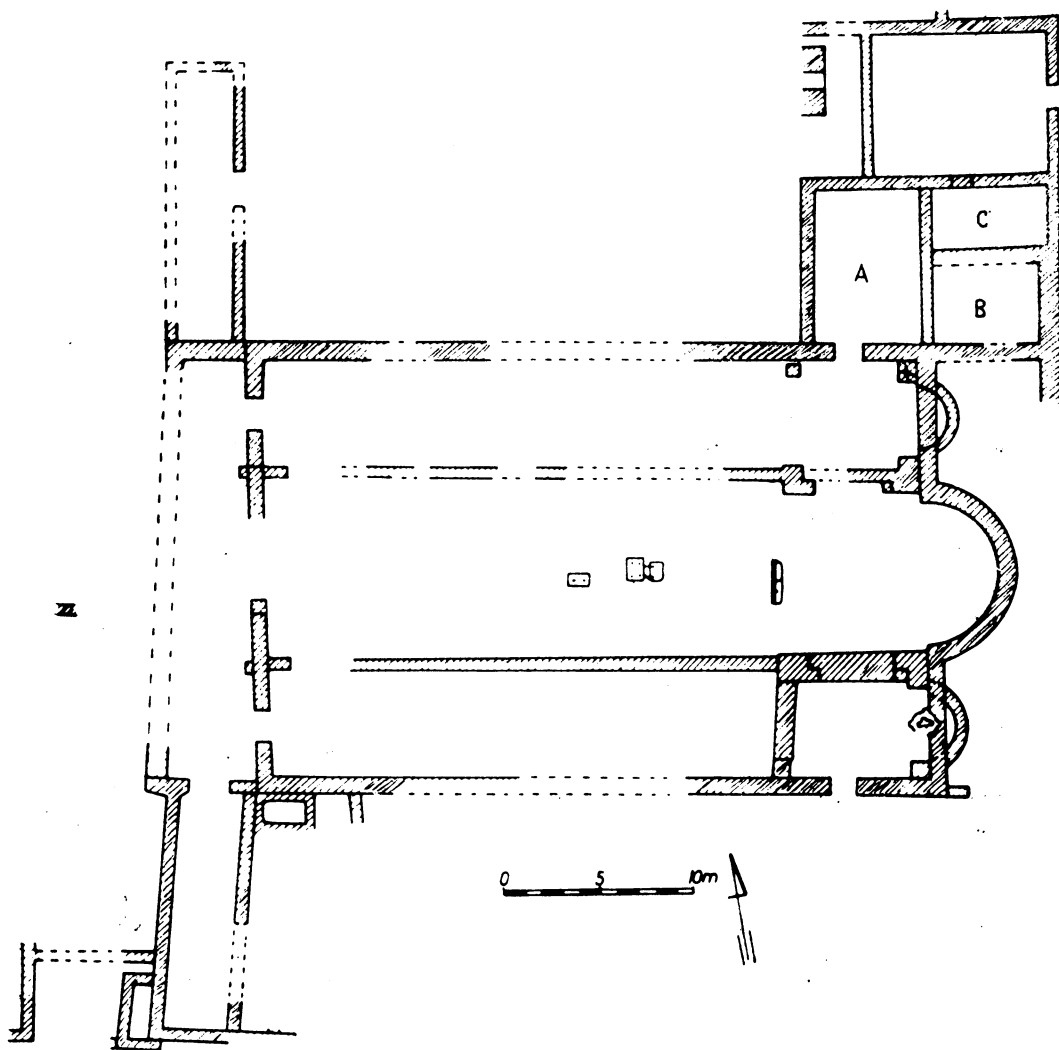
W roku 1976 ekspedycja archeologiczna Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w Novae w Bułgarii natrafiła na resztki wczesnochrześcijańskiej trójnawowej bazyliki, wzniesionej po zachodniej stronie centralnego placu dawnej twierdzy legionu pierwszego italskiego nad gruzami wcześniejszej od bazyliki budowli antycznej (ryc. 1, 2)¹. Odsłonięto wówczas tylko wschodnią ścianę budowli z trzema absydami (ryc. 3), niewielki fragment kamiennej posadzki w zachodniej części kościoła w sondażu założonym na osi podłużnej tej budowli oraz fragmenty kamiennych detali architektonicznych i marmurowych płyt okładzinowych. Już wówczas podczas tamtego sezonu wykopaliskowego, gdy poznaliśmy w przybliżeniu szerokość budowli określaną na nieco ponad 24 m i długość powyżej 30 m dzięki owemu sondażowi, można było stwierdzić, że nowo odkryta bazylika była największą spośród dotychczas znanych kilkudziesięciu wczesnochrześcijańskich bazylik w Bułgarii. Kolejne badania wykopaliskowe bazyliki przeprowadziła ekspedycja poznańska w latach 1978, 1980 i 1982². Badania nad bazyliką nie zostały jeszcze ukończone, ale na podstawie dotychczas dokonanych odkryć możemy już ustalić podstawowe elementy struktury i wyposażenia tej budowli, a także w przybliżeniu czas jej powstania, późniejszej przebudowy oraz ostatecznego zniszczenia. W swoim ostatnim kształcie bazylika składała się z trzech zasadniczych części: 1 — głównego korpusu budowli, to jest trójnawowego naosu z trzema absydami zwróconymi ku wschodowi; 2 — dobudowanego do zachod-

¹ S. Parnicki-Pudelko, *Recherches archéologiques polonaises à Novae en 1976*, *Latomus*, XXXVI, 1977, s. 808 - 809, ryc. 1, 2, 7 - 10; idem, *Archeologia*, XXXIX, 1978 (1979), s. 140 - 142, ryc. 1 - 3, 30 - 31; idem, *Rejon forum — Odcinek X*, (w:) *Novae — Sektor zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej UAM*. Kierownictwo naukowe i redakcja S. Parnicki-Pudelko, Poznań 1981, s. 25 nn.; idem, *The Early-Christian Episcopal Basilica in Novae*, *Archaeologia Polona* (w druku).

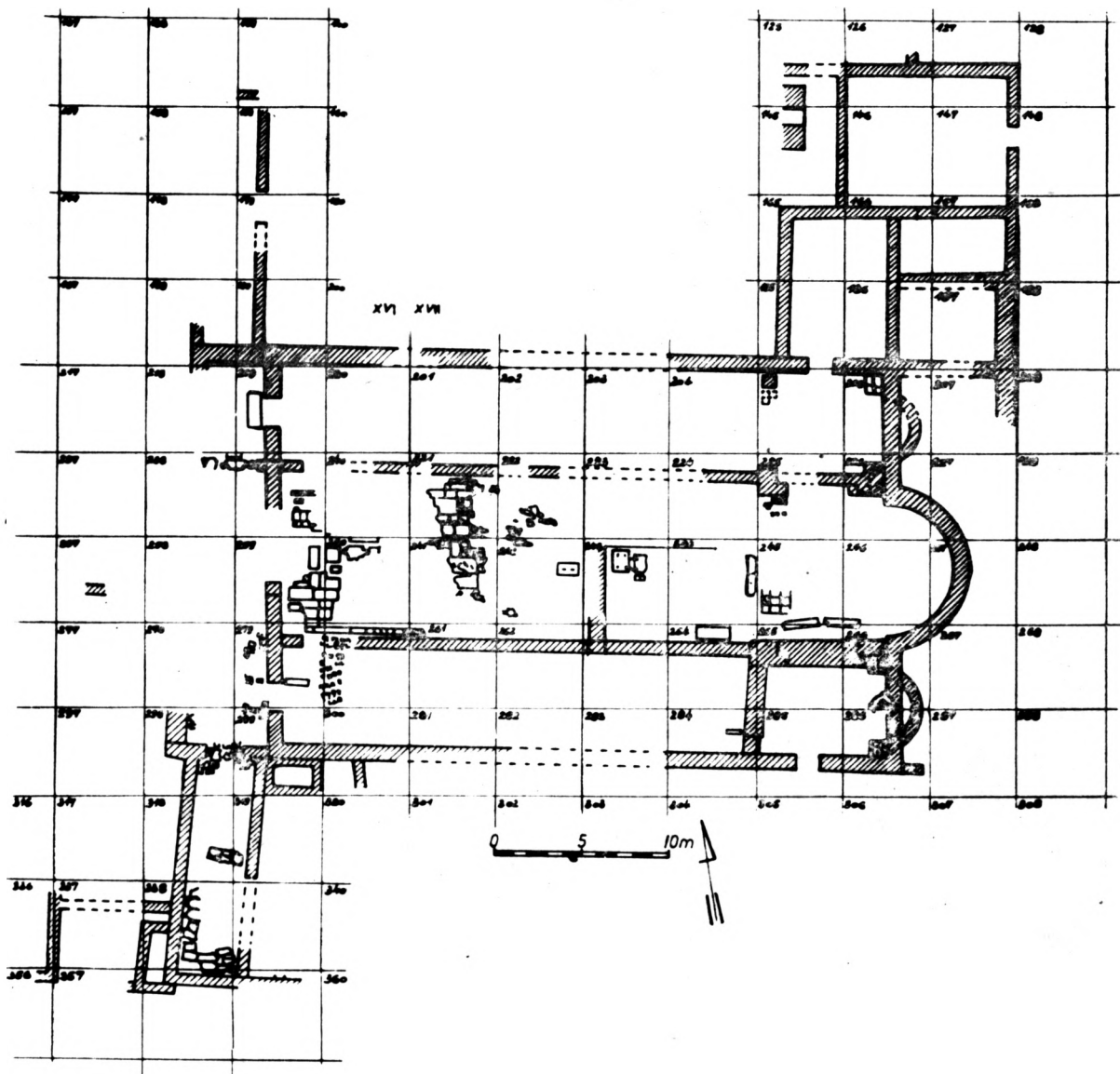
² S. Parnicki-Pudelko, *Les recherches archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1978*, *Latomus*, XXXIX, 1980, s. 891 - 897, tabl. XVII - XXI; idem (w:) *Novae — Sektor zachodni 1976, 1978*, l.c.; idem, *Archaeologia Polona* (w druku).

niej fasady naosu zewnętrznego przedsionka (narteks); 3 — pomieszczeń po północno-wschodniej stronie naosu.

Naos. Ściany głównego korpusu bazyliki zachowały się maksymalnie do wysokości około 1 m (ryc. 4), a w niektórych miejscach, jak np. w północno-zachodnim narożniku naosu nie się z nich nie zachowało nad fundamentami (ryc. 5). Mury bazyliki w zachowanych partiach wykonane są w zasadzie z kamieni wiązanych zaprawą wapienną. Ceglane są natomiast absydy boczne,

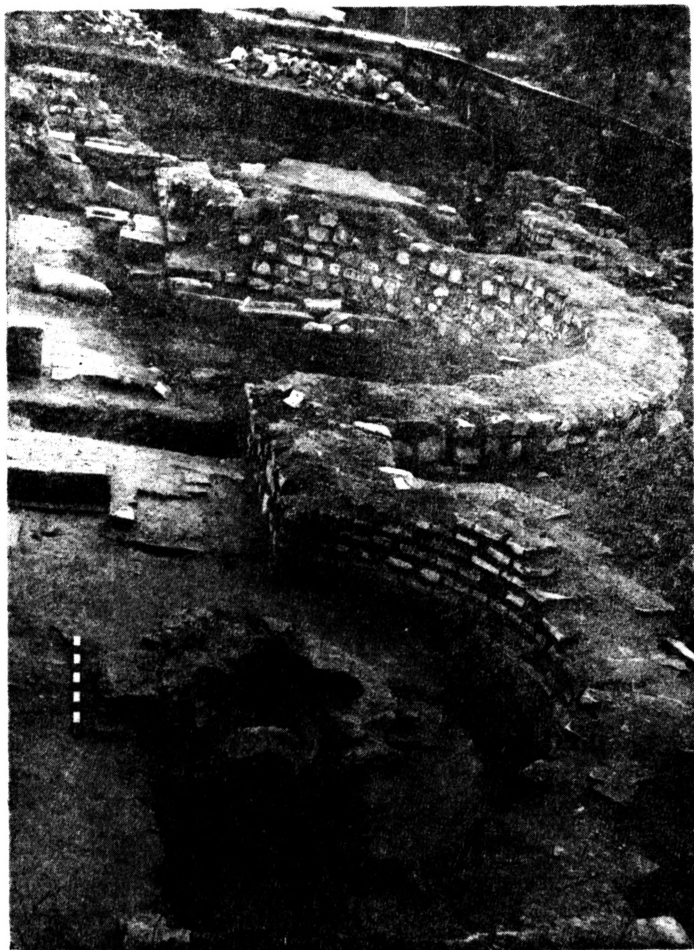
Ryc. 1. Schematyczny rzut poziomy bazyliki w ostatniej fazie jej budowy (VI w.)
Opracowali A. Biernacki i S. Parnicki-Pudełko

Ryc. 2. Rejon bazyliki według stanu odkryć w 1982 r. Rzut poziomy. Opracował A. Biernacki

Rys. S. Wallgóra

niektóre części zachodniego muru naosu, przypory po zewnętrznej i wewnętrznej stronie tego muru. Ponadto cegły występują w kilku innych miejscach w zachowanych fragmentarycznie murach. Grubość murów naosu wynosiła 0,94 - 0,97 m, natomiast murów ceglanych absyd nie przekraczała 0,80 m.

Ryc. 3. Mur wschodni bazyliki. Widok od południa. Wykopaliska z 1976 r.

Fot. autor

Szerokość naosu mierzona wzdłuż fasadowej ściany zachodniej wynosiła 24,30 m, wzdłuż ściany wschodniej 24,20 m. Długość ścian bocznych miała 36,70 m. Łącznie z absydą środkową długość naosu wynosiła 40,60 m, natomiast łącznie z narteksem długość bazyliki mierzona wzdłuż osi nawy głównej — 44,95 m. Średnica wewnątrz absydy środkowej wynosiła 7,73 m, absydy północnej 2,98 m, południowej 3,10 m. Boczne absydy pochodzą z późniejszego

okresu niż cały główny korpus kościoła. Jak wynika ze szczegółów konstrukcji całej wschodniej ściany naosu, pierwotnie był on wyposażony w jedną tylko, wielką absydę naprzeciw nawy środkowej. Gdy później dobudowano dwie boczne absydy, usunięto leżące naprzeciw ich wnętrza odcinki wschodniej ściany, po których pozostały prawie wyłącznie same fundamenty. W zachodniej ścianie naosu znajdowały się trzy wejścia usytuowane na osiach naw. Szczegóły konstrukcji głównego wejścia znajdującego się na osi nawy środkowej są dość trudne do ustalenia wobec złego stanu zachowania środkowej części zachodniego muru naosu (ryc. 6). Nie zachowały się tam żadne resztki progu, a jedynie fundament o zniszczonej jego górnej powierzchni. Wyraźna granica otworu wejściowego widoczna jest tylko po jego południowej stronie, gdzie od strony wejścia zostało lico muru. Widoczne są tam też zmiany dokonane w strukturze wejścia. W pierwszej fazie budowy otwór wejściowy sięgał najprawdopodobniej na odległość 8,55 m od południowej ściany naosu. W późniejszym czasie zwężono wejście w południowej jego części przez wstawienie tam muru o długości 1 m. Nie jest wiadome, czy podobnego zwężenia otworu wejściowego dokonano też w północnej jego części. Na podstawie skromnych resztek muru w tamtej części zachodniej ściany naosu można przypuszczać, że

Ryc. 4. Południowo-zachodnia część naosu. Widok od południa. Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

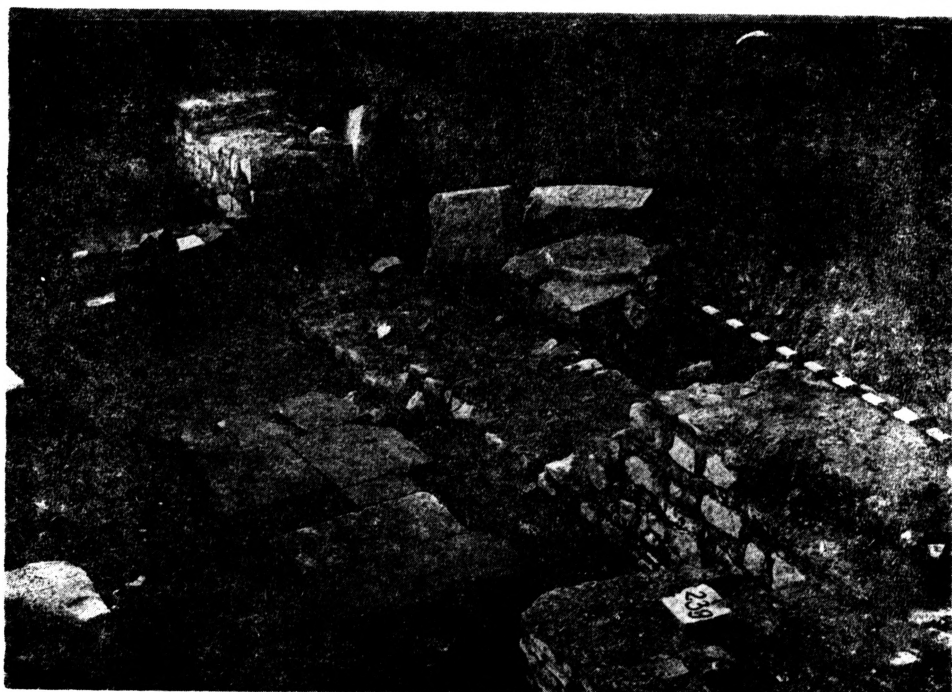
północny brzeg otworu wejściowego do nawy głównej znajdował się w odległości 8,50 m od północnej ściany budowli. Przypuszczalnie więc jego szerokość przed zamurowaniem jego południowej części mogła wynosić około 4,30 m. Nie jest jednak wykluczone, że pierwotnie środkowy otwór wejściowy do naosu

Ryc. 5. Mur zachodni naosu. Widok od północnego wschodu.
Wykopaliska z 1978 r.

Fot. J. Kotecki

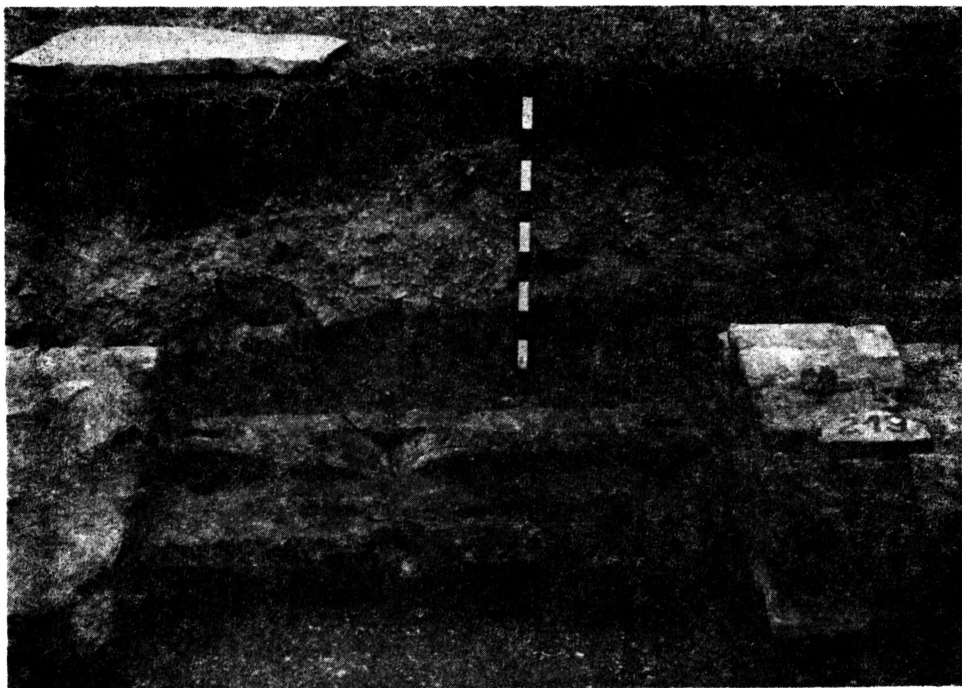
nie sięgał w jego północnej części aż tam, gdzie obecnie zdają się występować niezbyt wyraźne ślady jego północnego skraju, lecz że dopiero w związku z zamurowaniem jego południowej części został on przesunięty w stronę północną. Tuż po zewnętrznej, zachodniej stronie głównego wejścia do naosu zachowała się baza kolumny wraz z plintą szerokości 0,94 m, a więc odpowiadającej

Ryc. 6. Wejście do nawy środkowej w zachodnim murze naosu. Widok od północnego wschodu. Wykopalka z 1978 r.

Fot. J. Kotecki

zachodniej ściany naosu (ryc. 6). Z dwóch stron bazy są wcięcia w torusie doprowadzone do trzonu kolumny. Jest możliwe, że kolumna, do której należała baza, była ustawiona pośrodku wejścia do nawy głównej dzieląc je na dwie części. We wcięciach w torusie bazy mogły być wprowadzone węgary drzwi po obu stronach kolumny. Jest możliwe, że pierwotnie w zachodniej ścianie naosu było tylko jedno szerokie wejście, które zwężono, być może z obu stron wówczas, gdy utworzono dodatkowe wejścia naprzeciw naw bocznych i gdy we wschodniej części kościoła dodano boczne absydy. Dalsze szczegółowe badania murów w rejonie otworów wejściowych winny rzucić więcej światła na zagadnienie ich chronologii i ewentualnie też na kwestie pierwotnej i późniejszej struktury wejścia środkowego. Stosunkowo dużo danych uzyskano do ustalenia niektórych szczegółów struktury otworów wejściowych naprzeciw naw bocznych, gdzie w dość dobrym stanie zachowały się trzystopniowe kamienne progi. Próg w północnym otworze (ryc. 7) wykonany został z dwóch bloków piaskowca. Długość górnego dwustopniowego bloku równa szerokości wejścia wynosi 1,62 - 1,68 m, a pełna jego szerokość — 0,54 m. Wyższa, oporowa część (tj. najwyższy stopień) znajduje się od zewnętrznej strony naosu, co dowodzi, że drzwi otwierały się ku jego wnętrzu. Szerokość wyższego stopnia bloku

Ryc. 7. Wejście do nawy północnej w zachodnim murze naosu. Widok od wschodu.
Wykopaliska z 1978 r.

Fot. autor

wynosi 0,18 - 0,20 m, a wysokość 0,11 m. Natomiast wymiary dolnego stopnia bloku mają odpowiednio 0,35 m i 0,24 m. W niższym stopniu bloku przy jego krawcach znajdują się okrągłe wgłębienia o średnicy 0,07 - 0,075 m, głębokości 0,025 m, przeznaczone na bieguny podwójnych drzwi obrotowych. Naprzeciw tych wgłębień przy obu krawcach górnego stopnia progu wykute są prostokątne wgłębienia, w których zapewne pierwotnie były osadzone węgary. Otwory te mają po 0,035 m głębokości i 0,055 m szerokości. Długość otworu południowego wynosi 0,155 m, północnego 0,20 m. Powierzchnia progu jest silnie przepalona. Na jego stopniach i w sąsiedztwie zachowała się parocentymetrowej grubości warstwa spalenizny. Trzeci, najniższy stopień progu nie zachował się.

Struktura wejścia do nawy południowej (ryc. 4) jest bardzo zbliżona do struktury wejścia do nawy północnej. Szerokość otworu wejściowego i długość zachowanych w nim stopni progu wynosi 1,69 m. Również i ten próg wykonany jest z dwóch bloków piaskowca. Szerokość górnego stopnia wynosi 0,15 - 0,19 m, drugiego 0,38 - 0,40 m. Wysokość stopnia górnego wynosi 0,075 - 0,10 m, drugiego przy obecnym stanie zachowania 0,145 - 0,18 m. Prawdopodobnie pierwotnie wysokość drugiego stopnia była przy obu jego krawcach równa i miała około 0,14 m, gdyż — jak się wydaje — płyta tworząca ten

stopień, obecnie całkowicie odsłonięta, była pierwotnie częściowo zakryta u dołu płytą trzeciego stopnia, która nie zachowała się. W miejscu, gdzie powinna była ona leżeć, została jedynie nierówna warstwa kamieni i łączącej je zaprawy. Przy obu krańcach najwyższego stopnia wykute są na nim prostokątne wgłębienia, w których zapewne, podobnie jak w progu północnym, osadzone były węgary. Wymiary wgłębień wynoszą: $0,17 \times 0,06$ m (północne) i $0,18 \times 0,055$ m (południowe). Głębokość obydwu wgłębień wynosi $0,035$ m. Poniżej tych wgłębień w dolnym stopniu progu wykute są okrągłe wgłębienia o średnicy $0,07$ m na bieguny podwójnych drzwi obrotowych. W północnym wgłębieniu zachowały się resztki metalu.

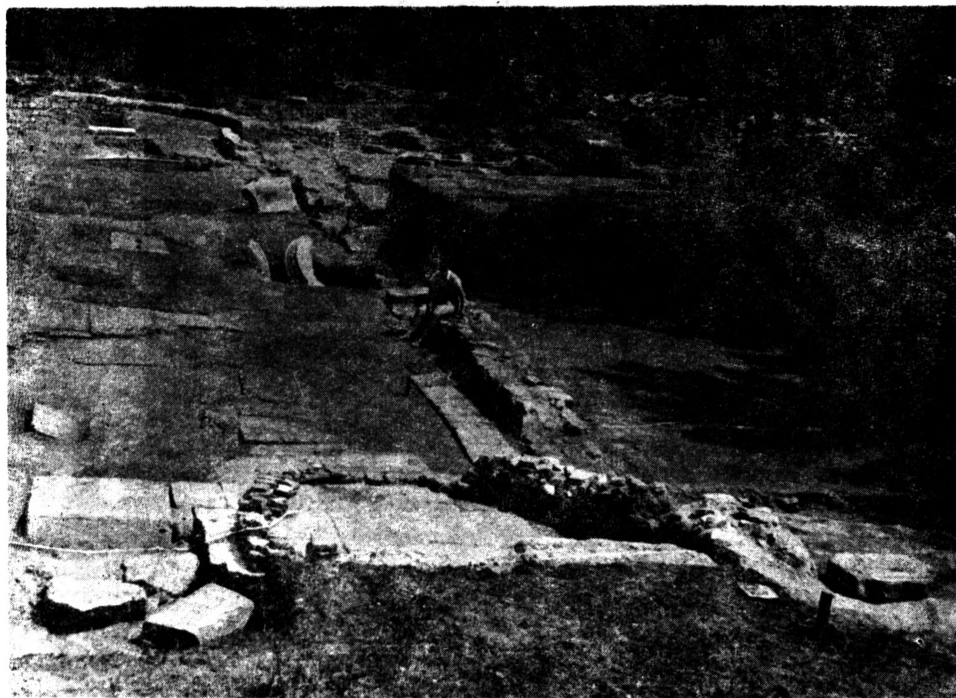
Wspomniane wyżej ceglane przypory o formie pilastrów oraz ich odpowiedniki po wewnętrznej stronie zachodniej ściany naosu były zbudowane na linii konstrukcji oddzielających nawę środkową od naw bocznych. Wymiary północnej zewnętrznej przypory w rzucie poziomym wynoszą $0,37$ m na osi W - Z i $0,80$ m na osi P - P. Wymiary przypory południowej mają odpowiednio $0,36$ m i $0,75$ m. Obydwa ceglane mury po przeciwnej stronie zachodniej ściany naosu mają prawie identyczne wymiary. Szerokość ich wynosi, jak podano już wyżej, $0,80$ m, długość $1,27$ m (południowy) — $1,30$ m (północny). Mury te zachowały się do wysokości $0,70$ m. Wymiary użytych do ich konstrukcji cegieł przeważnie wynoszą: $0,32 \times 0,19 \times 0,045$ m lub bardzo są do nich zbliżone. Przy północnym murze ceglanym widoczne jest jego częściowe połączenie z zewnętrznym pilastrem poprzez kamienną ścianę fasadową naosu.

Z cegieł zbudowany jest też fragment zachodniej ściany naosu pomiędzy wejściem do nawy południowej a ceglanymi przyporami na granicy nawy środkowej i nawy południowej. Na zachodniej ścianie naosu po wewnętrznej jej stronie zachowały się w kilku miejscach resztki jasnoszarego tynku, podobnie zresztą jak i na ścianie południowej. Natomiast na ścianie wschodniej w prezbiterium są jedynie bardzo nikłe pozostałości tynku pokrytego czerwoną farbą.

Wewnętrzne przypory przy zachodniej ścianie oddzielają od siebie przednie części naw. Brak jest jednak zupełnie dowodów, które by wskazywały, że te części tworzyły przynajmniej przed dobudowaniem narteksu wyodrębniony z całości naosu przedsionek.

Na granicach naw zachowały się wspomniane już pozostałości konstrukcji, które pierwotnie oddzielały nawy i podtrzymywały górne partie ścian nawy głównej. Zachowane fragmentarycznie dolne części tych konstrukcji przedstawiają się w formie ciągłych murów o szerokości $0,75 - 0,81$ m. Maksymalna obecnie ich wysokość sięga $0,30$ m. Z muru północnego zachowały się tylko tu i ówdzie nieznaczne jego resztki nad fundamentami, przy tym w niektórych miejscach na razie nie doszukano się nawet fundamentów. Znacznie lepiej zachował się mur południowy (ryc. 8, 9). Składa się on z odcinków na przemian

kamiennych i ceglanych. W zachodniej i środkowej części bazyliki długość kamiennych odcinków wynosi 2,75 m, natomiast ceglanych 1,30 m. W pobliżu prezbiterium długość kamiennych odcinków wynosi 1,30 m, ceglanych około 0,80 m. Nie na całej długości tej konstrukcji tworzącej rodzaj stylobatu udało się dokładnie pomierzyć długość poszczególnych odcinków wobec złego stanu zachowania niektórych jego części. Należy zwrócić uwagę, że ceglane odcinki „stylobatu” z wyjątkiem odcinków w sąsiedztwie prezbiterium odpowiadają swoją długością, a także i szerokością, ceglanym przyporom przy zachodniej ścianie bazyliki, które łącznie ze „stylobatem” tworzyły niewątpliwie jeden konstrukcyjny ciąg. Prawdopodobnie owe ceglane odcinki konstrukcji na granicach naw w obecnym stanie zachowania stanowią pozostałości ceglanych filarów, na których opierały się luki, podobnie jak to miało miejsce w wielu innych bazylikach. Ponieważ wśród ruin bazyliki zachowały się dość liczne fragmenty kamiennych trzonów kolumn i kilka jońskich kapiteli (ryc. 10), należy przypuszczać, że oprócz filarów w niektórych miejscach w konstrukcjach oddzielających nawy zastosowane były również kolumny. Do wyjątków w tym materiale zabytkowym należą bazy kolumn. Jedna z tych baz ma wieloboczną plintę (ryc. 11). Zachowana jest właściwie tylko połowa bazy, która, być może,

Ryc. 8. Nawa środkowa i nawa południowa. Widok od północnego zachodu. Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

należała do półkolumny. Trzony kolumn mają zwykle u dołu zgrubienie w formie pojedynczego pierścienia lub dwóch pierścieni. Opierając się na analogiach do kolumn z wczesnochrześcijańskiej bazyliki na Carewcu w Tyrnowie³ można przypuszczać, że w bazylice w Novae na tego rodzaju trzony, podobnie

Ryc. 9. Zachodni odcinek „stylobatu” pomiędzy nawą środkową i nawą południową. Widok od zachodu. Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

jak i w bazylice tyrnowskiej, nałożone były bazy z okrągłym otworem pośrodku. Jedna z tego rodzaju baz została znaleziona w Novae w gruzowisku w odległości około 25 m na północ od bazyliki (ryc. 12). Stosunkowo niewielka średnica otworu w tej bazie wynosząca tylko 0,23 m dowodzi, że podpora w niej osadzona była zbyt słaba, by mogła należeć do kolumnady oddzielającej nawy

³ *Carevgrad T'rnov*, I, Sofia 1973, s. 284, 286, ryc. 21, 31.

Ryc. 10. Fragment kapitelu jońskiego

Fot. J. Kotecki

kościola. Natomiast średnice trzonów kolumn odkrytych na terenie bazyliki, pomijając małe kolumnienki i potężną kolumnę, po której zachowała się baza przy głównym wejściu do naosu (ryc. 6), wahają się w granicach 0,40 - 0,50 m długości.

W południowej części nawy głównej pomiędzy zachowanym fragmentem posadzki z kamiennych płyt o łącznej długości 8,30 m a „stylobatem” odgraniczającym tę nawę od nawy południowej jest luka szerokości 0,13 - 0,20 m (ryc. 9). Prawdopodobnie w tej luce tkwiły pierwotnie m.in. płyty okładzinowe „stylobatu”. Liczne fragmenty tego rodzaju płyt zachowały się w różnych miejscach na terenie bazyliki. Grubość ich jednak nie przekracza kilku centymetrów. Szerokość naw mierzona według obecnego stanu murów bazyliki pozbawionych już tynku i ewentualnych okładzin wynosi: nawy środkowej w pobliżu wejścia do naosu 9,29 m, przy prezbiterium 9,15 m; nawy południowej odpowiednio 5,66 m i 5,74 m; nawy północnej 5,79 m i 5,87 m. Długość naw mierzona od zachodniej ściany naosu do prezbiterium przedstawiała się następująco: nawy głównej przy „stylobacie” północnym 27,00 m, przy „stylobacie” południowym 26,80 m; nawy południowej przy południowej jej ścianie 26,50 m, przy „stylobacie” 26,80 m; nawy północnej przy jej północnej ścianie 27,60 m, przy „stylobacie” 27,45 m.

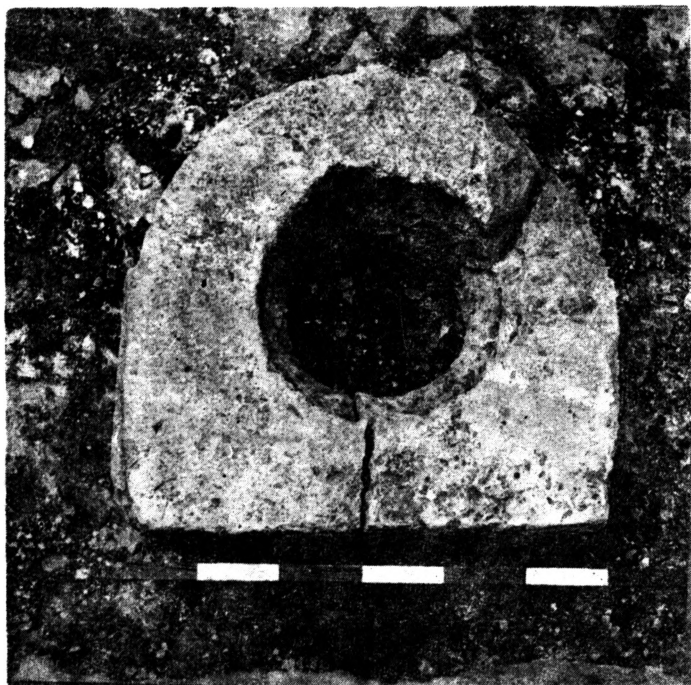
Ryc. 11. Fragment bazy kolumny

Fot. autor

W południowej części nawy środkowej zachowało się sześć fragmentów marmurowego balkonu ambony (ryc. 13, 14), na podstawie których można było dokonać rekonstrukcji całości (ryc. 15). Główna część balkonu ambony miała kształt koła o średnicy 1,66 m. Na dolnej powierzchni balkonu wykute było wgłębienie w formie czaszy o średnicy 1,24 m i głębokości 0,30 m ozdobione reliefową dekoracją, pośrodku której opracowany był monogram Chrystusa w formie sześcioramiennego krzyża w kole⁴. Od brzegów koła wybiega ku brzegom „czaszy” sześć pasów, jakby promieni, stanowiących odpowiedniki symbolicznego monogramu w centralnym kole „czaszy”. Balkon miał najprawdopodobniej z dwu stron prostokątne występy, z których zachowały się dwa fragmenty, w tym jeden połączony z kolistą częścią balkonu. Według ustnie przekazanej mi przez panią Margaretę Vaklinową, pracownika Bułgarskiej Akademii Nauk, w paru bułgarskich muzeach znajdują się dotychczas nie opublikowane balkony wczesnochrześcijańskich ambon z dwoma prostokątnymi występami, które w bazylikach opierały się na konstrukcjach podtrzymujących balkon ambony. Balkon ambony z Novae wykonany był

⁴ D. Forstner OSB, *Die Welt der christlichen Symbole*³, Innsbruck-Wien-München 1977, s. 40 - 41.

z dwóch bloków marmuru. Z boków profilowany był uskokami, wgłębieniami i wałkiem. Prawie analogiczne do tego profilowanie ma między innymi balkon z wczesnochrześcijańskiej bazyliki w Olous na Krecie⁵, który wykonany był z jednego bloku marmuru i miał tylko jeden prostokątny występ. Kolistą bowiem jego część opierała się na kolumnach.

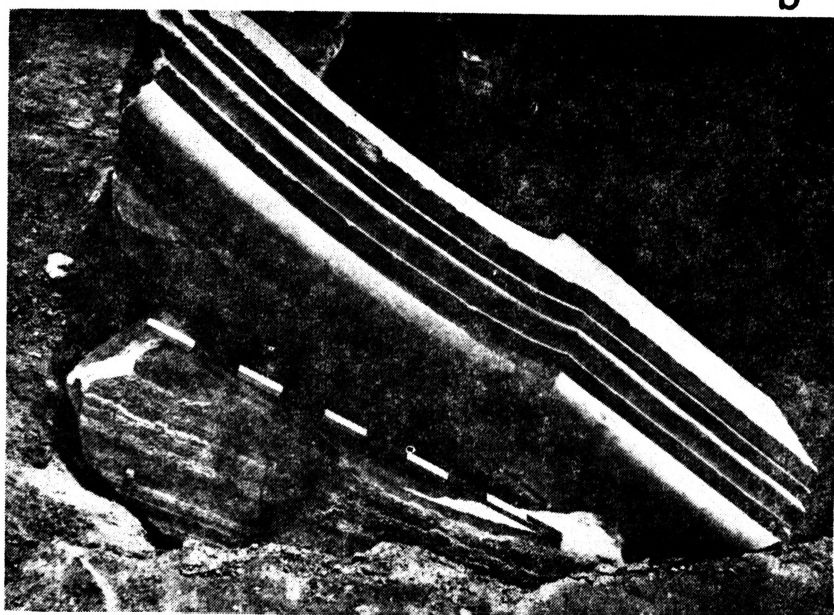
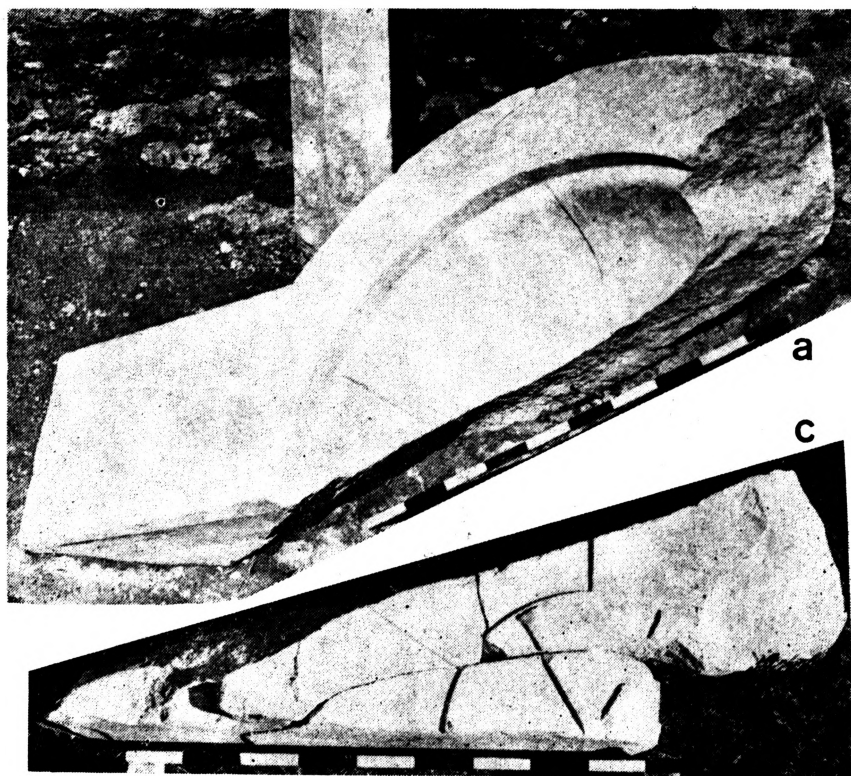
Ryc. 12. Baza kolumny

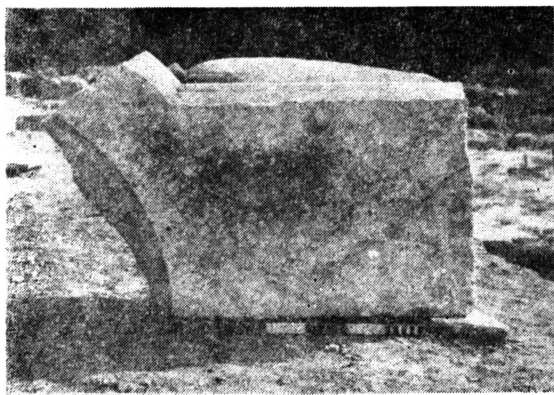
Fot. autor

Być może pozostałości ambony stanowią trzy zachowane fragmenty marmurowych kolumniek, w tym dwa z akantowymi kapitelami, opracowane łącznie z płytami (*cancelli*, ryc. 16 - 17). Średnica trzonów i kapiteli wynosi 0,18 - 0,19 m, a wysokość kapiteli — 0,22 m. Natomiast wysokość kapiteli można obliczać na 1,60 - 2,00 m. Grubość płyt związanych z kolumniekami z wyjątkiem pogrubionej jej profilowanej od zewnątrz części tuż przy kolumniekach wynosi około 0,13 m.

Miejsce ustawienia ambony w bazylice w Novae nie jest całkowicie pewne. Pod uwagę może tu być brany jako element podstawy pod ambonę blok

⁵ Archaiologikon Deltion, XXVI, 1971, s. 529 - 533; D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano, Roma 1977, s. 264 - 267, ryc. 187.

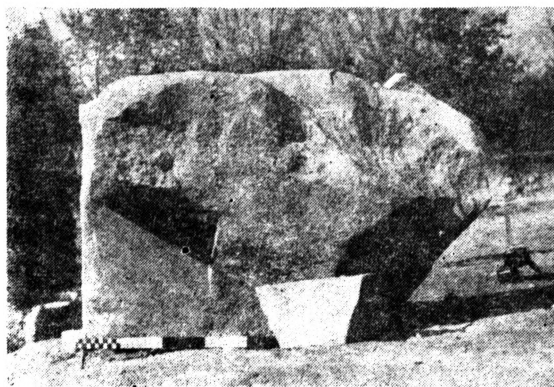

a

c

b

Ryc. 14. Fragment II balkonu ambony

a – strona dolna; b – strona górna; c – strona tylna i boczna

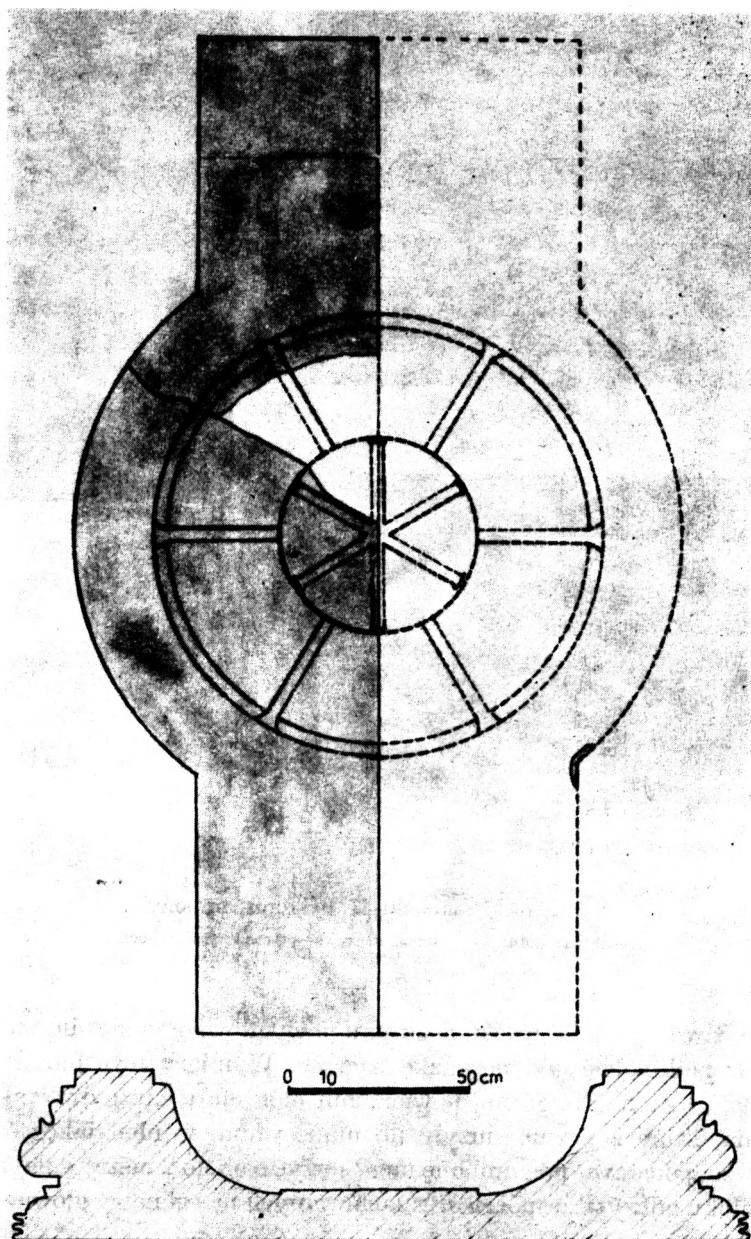
Fot. A. Biernacki

kamienny tkwiący mniej więcej pośrodku nawy głównej na swoim pierwotnym miejscu w podkładzie pod posadzkę (ryc. 8). Wymiary tego bloku wynoszą: $1,48 \times 0,95 \times 0,42$ m. Na górnej powierzchni blok ma wykute dwa prostokątne wgłębienia, które zapewne służyły do umocowania w nich jakiegoś obiektu. Również za podstawę pod ambonę mógł służyć o około 2 metry dalej na północ od tego bloku odkryty zespół *in situ* zachowanych na osi nawy głównej płyt ka-

Ryc. 13. Fragmenty balkonu ambony

a – fragment I, strona dolna; b – fragment I, strona boczna; c – fragmenty środkowej. części balkonu, widok strony dolnej

Fot. autor

Ryc. 15. Dolna strona i przekrój pionowy balkonu ambony. Rekonstrukcja autora

Rys. S. Waligóra

Ryc. 16. Fragment marmurowej kolumnienki i związanej z nią płyty.
Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

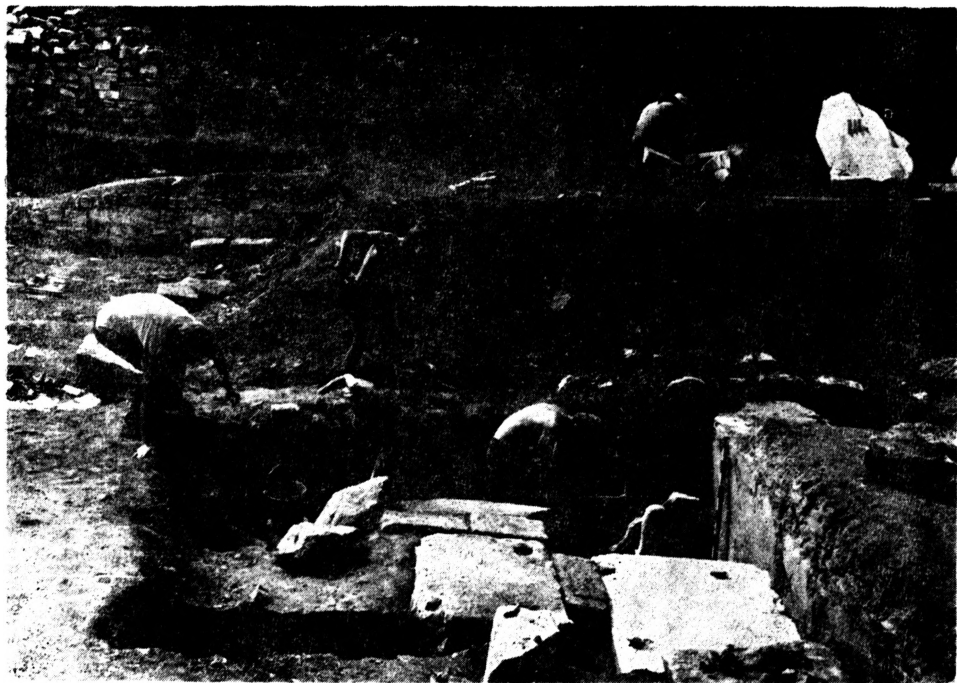

Ryc. 17. Marmurowy kapitel kolumnienki wraz z fragmentem związanej z nim płyty.
Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

miennych (ryc. 18) z wykutymi na ich górnej powierzchni w regularnych odstępach wgłębieniami. W paru wgłębieniach pozostały jedynie resztki metalu. Największa spośród tych płyt wtórnie tam zastosowana zawiera fragment inskrypcji z dedykacją legata legionu I Italskiego. Wszystkie fragmenty ambony zostały odkryte w niewielkiej odległości od tych płyt.

Na granicy nawy środkowej i prezbiterium zachowała się *in situ* marmurowa belka, która zapewne stanowiła środkową część podstawy przegrody ołtarzowej lub bemy (ryc. 19). Belka leży w odległości 7,90 m od środkowej absydy. Odległość ta wyznacza również szerokość prezbiterium mierzoną na osi W - Z. Długość belki w obecnym stanie jej zachowania wynosi 2,45 m, szerokość 0,44 m, wysokość 0,32 - 0,41 m. Najprawdopodobniej taką samą jak belka marmurowa funkcję pełniły też trzy inne kamienne belki, każda nieco ponad 2-metrowej długości, odkryte w rejonie prezbiterium, lecz nie na swoim pierwotnym miejscu usytuowania. Na górnej powierzchni wszystkich tych belek, w tym również i belki marmurowej, wykute są wgłębienia, które zapewne służyły do umocowania w nich elementów balustrady. Na obecnym etapie nie dokończonych jeszcze badań w obrębie naosu niewykluczona wydaje się też możliwość istnienia w nawie głównej *schola cantorum*, z której mogło po-

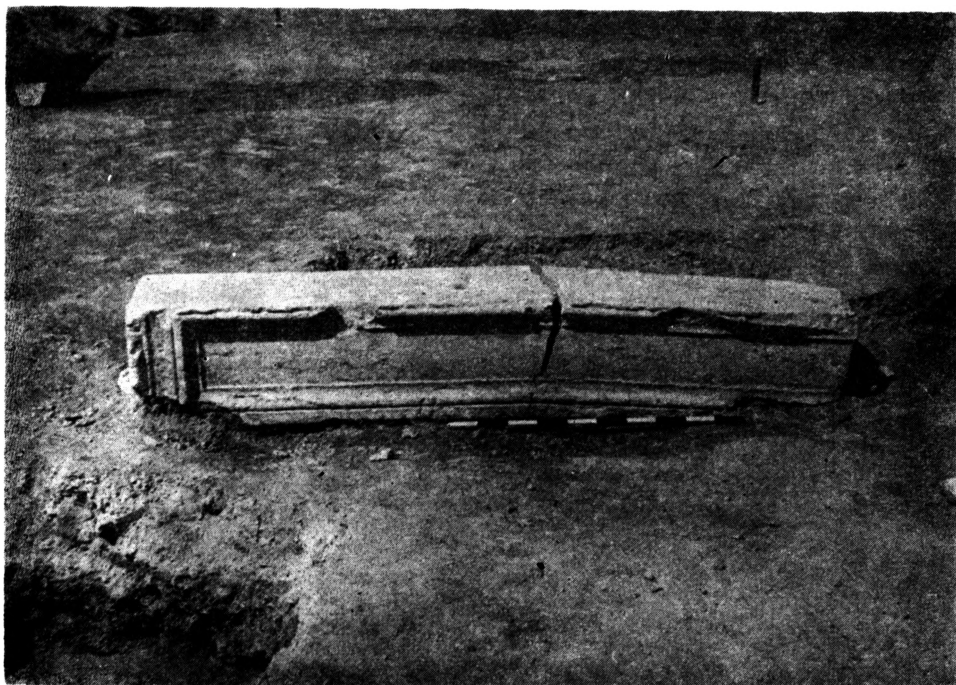
Ryc. 18. Prace sondażowe w nawie środkowej. U dołu zespół kamiennych płyt posadzkowych. Widok od północy. Wykopaliiska z 1982 r.

Fot. autor

chodzić wiele z wymienionych zabytków odkrytych w środkowej i wschodniej części tej nawy.

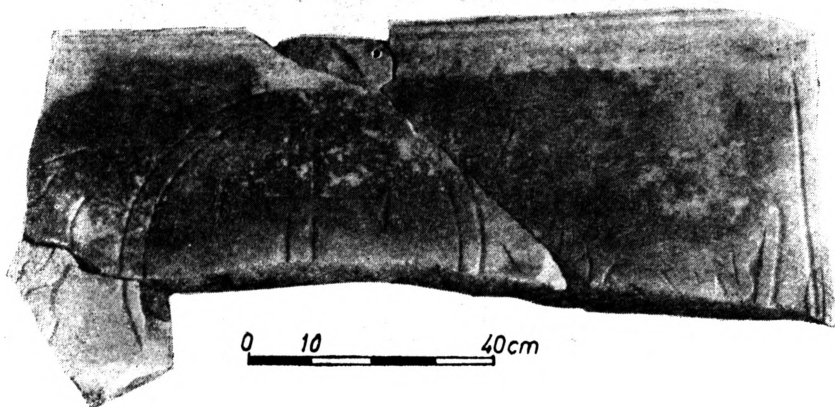
Tuż przy marmurowej belce leżącej na granicy prezbiterium i nawy środkowej odkryta została użyta tam wtórnie jako ewentualny element posadzki fragmentarycznie zachowana marmurowa płyta z wyrytymi na niej symbolami chrześcijaństwa (ryc. 20). Mianowicie pośrodku płyty w kole wyobrażony jest krzyż i po jednym jagnięciu z obu stron koła z krzyżem. Długość zachowanego fragmentu płyty wynosi 1,31 m, przeciętna szerokość około 0,40 m. Pierwotna długość płyty sięgała prawdopodobnie 2,00 m, grubość 0,11 m, przy brzegach 0,14 m. Trudna jest natomiast do ustalenia pierwotna szerokość płyty. Nie jest wiadome, czy płyta została położona w miejscu jej znalezienia jeszcze w czasie funkcjonowania kościoła, czy też później przez użytkowników zniszczonej już bazyliki, o których będzie mowa jeszcze poniżej, a którzy pozostawiając marmurową belkę na jej pierwotnym miejscu mogli wykorzystywać ją do celów praktycznych, np. jako ławę. Pierwotnie płyta mogła stanowić element przeogrody ołtarzowej.

W prezbiterium, mimo poszukiwań sondażowych nie odkryto żadnych śladów ustawienia ołtarza. Trudno jest też dopatrzeć się z całą pewnością resz-

Ryc. 19. Marmurowa belka z podstawy przegrody ołtarzowej. Widok od zachodu. Wykopalka z 1980 r.

Fot. autor

Ryc. 20. Fragment marmurowej płyty z symbolami chrześcijańskimi

Fot. A. Biernacki

tek samego ołtarza, czy ewentualnego cyborium, wśród zachowanych przedmiotów kamiennych. Być może z ołtarza pochodzi owa płyta z symbolami chrześcijaństwa.

Po południowej stronie prezbiterium zachowały się resztki baptysterium oddzielonego od nawy południowej murem, po którym pozostał jedynie fundament o szerokości 0,50 - 1,00 m (ryc. 21). Natomiast pomiędzy baptysterium a prezbiterium zachowały się resztki konstrukcji szerokości 1,84 m (ryc. 22), których górna powierzchnia przy obecnym stanie zachowania znajduje się przeważnie na poziomie posadzki. Ponad ten poziom wystaje nieco kwadrato-

Ryc. 21. Fundament muru oddzielającego baptysterium od południowej nawy. Widok od północy. Wykopalka z 1980 r.

Fot. autor

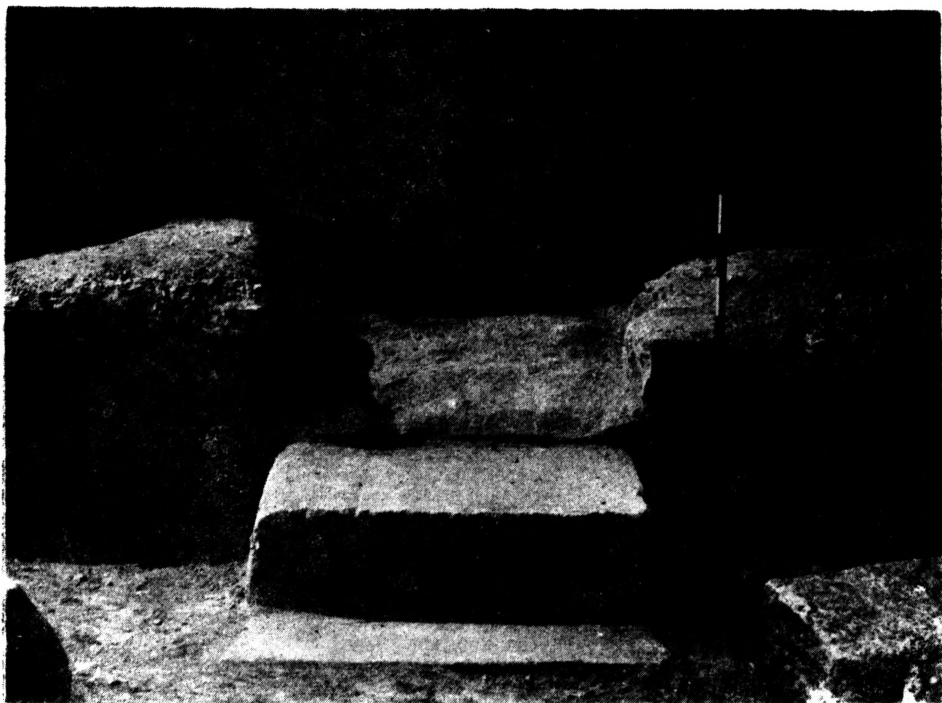

Ryc. 22. Konstrukcja pomiędzy prezbiterium a baptysterium. Widok od zachodu.
Wykopaliska z 1978 r.

Fot. autor

wy w rzucie poziomym występ, stanowiący, być może, pozostałość ceglanego filara. Pierwotna struktura i funkcja tej konstrukcji nie została na razie wyjaśniona. Rzut poziomy baptysterium zbliżony jest do trapezu. Szerokość jego na osi P - P wynosi 5,15 m, długość przy ścianie południowej wynosi 7,00 m, przy prezbiterium 6,90 m. Do baptysterium prowadziło od zewnątrz wejście w południowym murze bazyliki szerokości 0,90 m (ryc. 23). Przy absydzie zachował się częściowo zniszczony niewielki basen służący do obrzędu chrztu (ryc. 24). Wykonany z cegieł kolisty wewnątrz basen ma z boków czworokątne występy nadające mu kształt krzyża. Chociaż południowa część basenu nie zachowała się, należy przypuszczać na podstawie analogii do innych tego rodzaju chrzcielnic w Bułgarii, że był to kształt krzyża greckiego⁶. Ścianki basenu wznoszą się na 0,30 m ponad poziom posadzki. Średnica kolistej części

⁶ N. Čaneva-Dečevska, *Po v''prosa za kreščelnite v B''lgaria*, B''lgarska Akademia na Naukite. Izvestia na Sekcijata za teoria i Istoria na Gradoustroistvoto i Arhitektura, XXIV, 1972, s. 223 - 237.

Ryc. 23. Wejście do baptysterium w południowym murze bazyliki. Widok od północy.
Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

basenu (bez występów) wynosiła 1,50 m. Długość basenu łącznie z występami mierzona na osi W - Z ma 1,85 m. Pośrodku basenu wmontowana była częściowo zachowana marmurowa czasza o średnicy 0,44 m i głębokości 0,14 m. Z trzech stron czaszy w ściankach basenu zachowały się wgłębienia w formie stopni. Wschodnia ścianka basenu spoczywa częściowo na fundamencie usuniętego przy przebudowie bazyliki odcinka wschodniej jej ściany. Basen pochodzi więc z okresu nie wcześniejszego niż okres przebudowy kościoła. Prawdopodobnie baptysterium założono tam w drugiej połowie VI w. Nie jest natomiast pewne, gdzie uprzednio znajdowało się baptysterium. W gruzowisku na terenie nowego baptysterium zachował się kamienny przedmiot, który według przekazanej mi ustnie opinii prof. Anny Sadurskiej stanowił pokrywę urny lub małego sarkofagu (ryc. 25). Na jednym z dłuższych boków pokrywy wykuty jest w płaskim reliefie krzyż pomalowany dość dobrze zachowaną czerwoną farbą, natomiast na obu pionowych brzegach przeciwnego boku pokrywy opracowane były w reliefie, słabo obecnie czytelne, wyobrażenia prawdopodobnie kolumn lub innych zbliżonych do formy kolumn motywów. W górnej części węższych boków pokrywy wykute są wgłębienia, które zapewne służyły do przesuwania czy zdejmowania pokrywy, być może dopiero

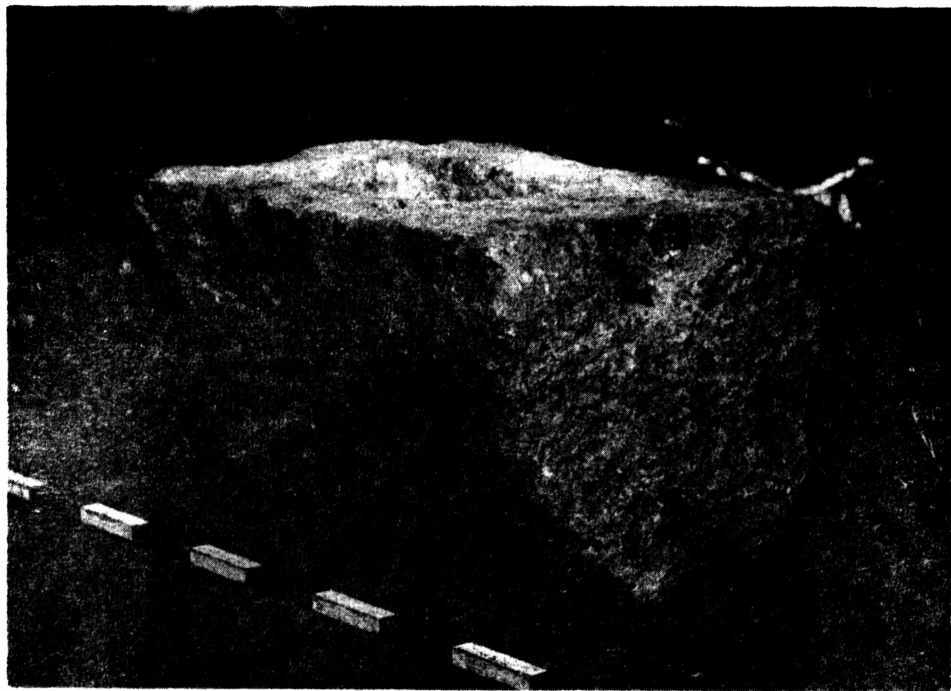
po przystosowaniu urny do innego niż pierwotnie celu. O wtórnym zastosowaniu urny czy samej pokrywy świadczyć może zalepienie zaprawą pierwotnego otworu przewierconego w jednym z boków pokrywy.

W południowo-wschodnim rogu baptysterium odkryte zostały resztki konstrukcji — najprawdopodobniej filara, z którego nad kamiennym fundamentem zachowało się tylko od strony zachodniej ceglane lico. Wymiary tej konstrukcji w rzucie poziomym wynoszą: 1,10 m (wzdłuż południowej ściany bazyliki) na około 1,00 m na osi P - P.

Ryc. 24. Południowo-wschodnia część naosu. U dołu basen chrzcielny w baptysterium. Widok od południa. Wykopaliska z 1978 r.

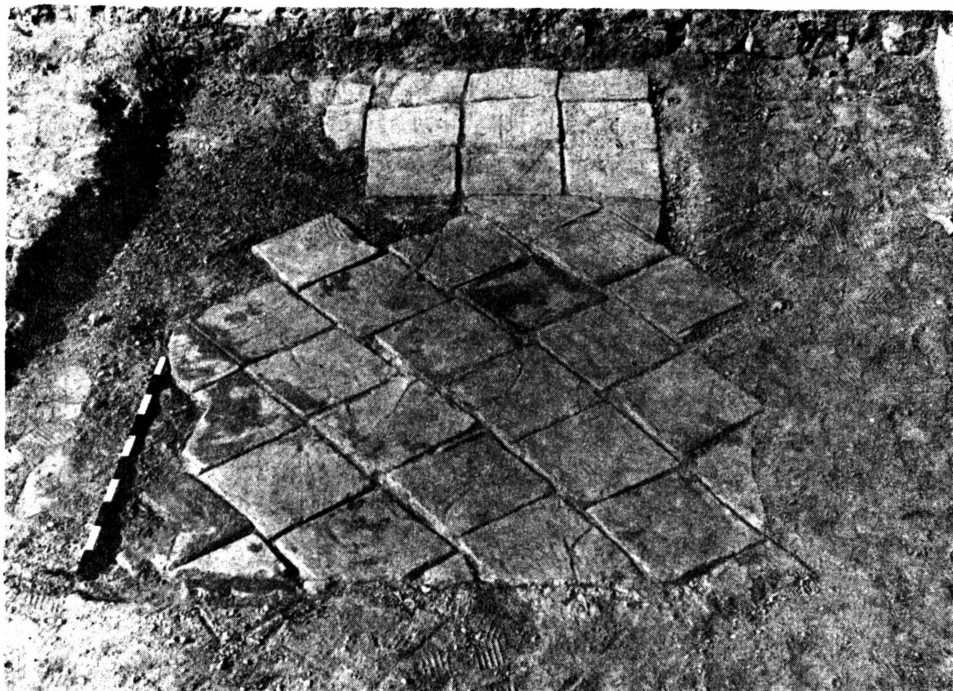
Fot. autor

Ryc. 25. Pokrywa urny lub małego sarkofagu

Fot. autor

Analogiczny do tego filar ustawiony był w północno-wschodnim rogu bazyliki. Również i ten filar zachował się w stanie szczątkowym. Pozostałości dwóch innych filarów należy dopatrywać się w skąpych fragmentach kamiennych konstrukcji zachowanych przy wschodniej ścianie bazyliki tuż po obu stronach środkowej absydy. Wszystkie te cztery filary, a przynajmniej obydwie filary w rogach budowli, zostały tam ustawione dopiero w drugim okresie budowy bazyliki w celu oparcia na nich łuków nad absydami. Północno-wschodnia część świątyni nie stanowiła zamkniętego pomieszczenia. Jej odrębność jednak wyznaczały dwa filary zachowane również w skromnych tylko resztkach. Jeden z nich ustawiony był przy północnej ścianie bazyliki, drugi natomiast naprzeciw tamtego na osi P - P na granicy nawy północnej i nawy środkowej. Prawdopodobnie na tych filarach spoczywała również konstrukcja łukowa. Najprawdopodobniej też na wspomnianym filarze pomiędzy nawą północną i nawą środkową opierał się północny kraniec łuku tęczowego nad nawą główną, podczas gdy jego kraniec południowy musiał spoczywać na filarze, którego fundamentu należy doszukiwać się wśród słabo na razie przebadanych resztek konstrukcji na granicy nawy środkowej i nawy południowej.

Ryc. 26. Fragment posadzki w nawie północnej. Widok od południa. Wykopaliska z 1980 r.

Fot. autor

Z posadzki naosu zachowały się nieznaczne jej resztki, które pozwalają jednak stwierdzić, że w obydwu nawach bocznych i w całej części ołtarzowej kościoła była ona wykonana z płyt ceramicznych, głównie o wymiarach $0,31 \times 0,31$ m (ryc. 26), podczas gdy w całej nawie środkowej posadzkę tworzyły płyty kamienne różnego kształtu i różnej wielkości. Najwięcej płyt posadzkowych zachowało się *in situ* w pobliżu głównego wejścia do naosu, gdzie po zniszczeniu bazyliki zostało założone prawdopodobnie w średniowieczu pomieszczenie o nie wyjaśnionym na razie przeznaczeniu (ryc. 4). Na jednym z bloków użytych wtórnie jako element posadzki w pobliżu wejścia do nawy środkowej zachowała się na dwóch jego bokach inskrypcja ku czci Septymiusza Sewera i jego rodziny⁷.

⁷ Inskrypcję opublikował L. Mrozewicz, *Une inscription latine en l'honneur de Séptime Sévère et de sa famille, nouvellement decouverte à Novae*, *Archeologia*, XXVIII, 1977 (1978), s. 117 - 124; idem, *Inskrypcja ku czci Sewerów*, (w:) *Novae — Sektor zachodni 1976, 1978*, Poznań 1981, s. 127 - 130; idem, *Origo felicissimorum temporum à Novae*, *Archeologia*, XXXI, 1980 (1982), s. 101 - 112.

Narteks. Dobudowany do naosu narteks odkryty został na razie tylko częściowo. Dzięki sondażom przeprowadzonym w kilku miejscach wzdłuż jego murów można było ustalić w głównych rysach jego rzut poziomy. Po obu stronach przedsionka znajdowały się zamknięte pomieszczenia występujące o około 14 m poza lica zewnętrzne ścian naosu. Całkowita długość narteksu mierzona na osi P - P wynosi 52,25 m. Nie została dotychczas odkryta frontowa strona przedsionka naprzeciw naosu, toteż nie jest jeszcze wiadome, czy miał on w fasadzie pełną ścianę, czy otwartą kolumnadę. Jego głębokość wynosiła od 3,50 m w części północnej do 4,40 m w części południowej. Z pomieszczenia po północnej stronie przedsionka naosu odkryto przede wszystkim pozostałości wschodniej i południowej ściany oraz wschodni kraniec ściany północnej. Maksymalna wysokość zachowanych murów sięga 0,65 m (ściana wschodnia). We wschodniej ścianie znajdował się otwór wejściowy, w którym zachował się kamienny, dwustopniowy próg długości 1,90 m i szerokości 0,75 m. Próg wykonany był z jednego bloku piaskowca. Prawdopodobnie drugie wejście do tego pomieszczenia wiodło też od strony południowej, to jest z przedsionka przed naosem, ale nie można tego z całą pewnością stwierdzić wobec kompletnego zniszczenia południowej ściany pomieszczenia, z której zachowały się prawie wyłącznie fundamenty.

Mury południowego pomieszczenia przy przedsionku bazyliki zachowały się w lepszym nieco stanie niż północnego. Maksymalna ich wysokość w obecnym stanie zachowania nad kamienną posadzką sięga 1,10 m. Z murów tych nie została jeszcze odkryta część wschodniej ściany pomieszczenia, gdzie prawdopodobnie znajdowało się wejście analogiczne do otworu wejściowego we wschodniej ścianie pomieszczenia północnego. Natomiast dobrze zachowane jest wejście do pomieszczenia w jego ścianie północnej pomiędzy dwoma krótkimi murami ceglanymi. Pozostałe trzy ściany pomieszczenia w zachowanych partiach wykonane są z kamieni. Posadzka z kamiennych płyt nieregularnego kształtu zachowała się w dobrym stanie w większej części pomieszczenia, przede wszystkim jednak w jego części południowej. Do tego pomieszczenia przylegały bezpośrednio od strony wschodniej i zachodniej dalsze pomieszczenia, których mury odkryto na razie tylko częściowo metodą sondażową.

W narteksu pomiędzy południowym pomieszczeniem narteksu a naosem po zewnętrznej stronie bazyliki odkryty został grobowiec, którego kamienne ściany przylegają do fundamentów obydwu tych części kościoła (ryc. 27, 28). Wejście do grobowca znajdowało się we wschodniej jego ścianie. Grobowiec nakryty był sklepieniem, z którego zachowało się tylko trochę luźno rozrzuconych cegieł. Wymiary komory grobowej wynoszą: 2,48 - 2,50 m na 1,17 - 1,27 m. W grobowcu nie zostały znalezione żadne ślady pochówka.

Pomieszczenia północno-wschodnie. Do północno-wschodniego narożnika naosu przylegają pomieszczenia, z których przynajmniej trzy zdają

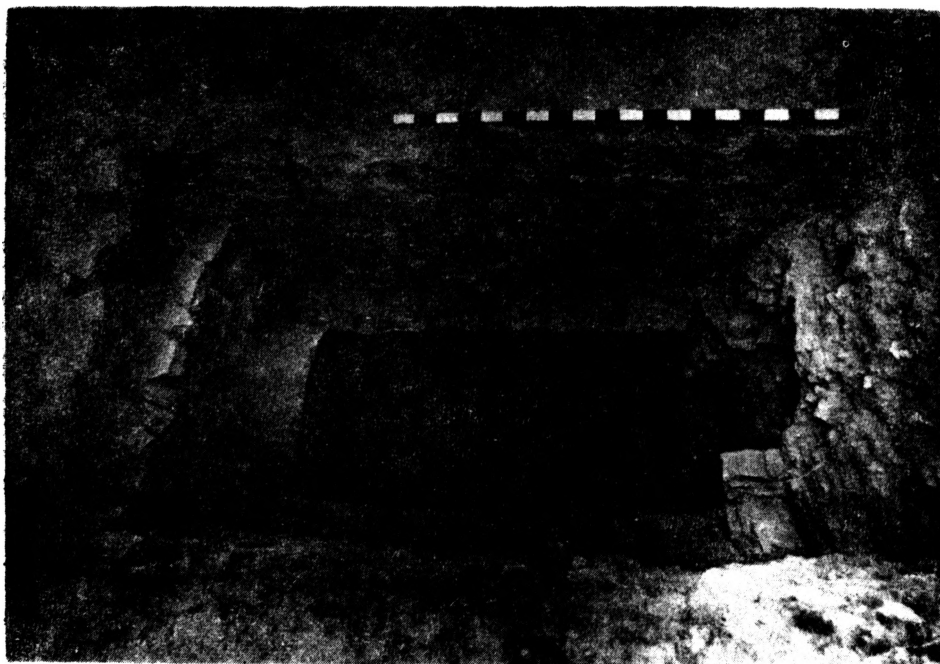
Ryc. 27. Południowo-zachodni narożnik naosu (u góry) i mury narteksu przytykające do narożnika (u dołu) oraz grobowiec (z prawej). Widok od południowego zachodu. Wykopaliska z 1978 r.

Fot. J. Kotecki

się być nie tylko konstrukcyjnie, ale i funkcjonalnie związane z naosem. Są to pomieszczenia oznaczone na planie literami A, B i C (ryc. 2). Wnętrza tych pomieszczeń nie zostały jeszcze całkowicie odkryte. Przede wszystkim przeprowadzono sondaż wzdłuż ścian tych pomieszczeń w celu ustalenia ich rzutu poziomego i połączeń między nimi otworami wejściowymi. Stan zachowania kamiennych murów pomieszczeń jest różny, przeważnie jednak jest bardzo skromny. Bezpośrednio z naosem połączone otworem wejściowym pomieszczenie A na wymiary $8,75 \times 6,00$ m. Przy jego ścianach wschodniej i zachodniej częściowo odkryta została zachowana w dobrym stanie posadzka z płyt ceramicznych. Grubość murów pomieszczenia, pomijając mur południowy, którym jest ściana naosu, wynosi $0,70 - 0,73$ m. W pobliżu wejścia do naosu odkryto 29 fragmentów szklanych lamp, które mogły służyć nie tylko do zwykłego oświetlania wnętrza, ale i do celów liturgii.

Pomieszczenie B przylegające od wschodu do pomieszczenia A, a zapewne także pomieszczenie C zaplanowane zostały najprawdopodobniej współcześnie z opracowywaniem planu naosu. Świadczy o tym konstrukcyjna jedność południowej ściany pomieszczeń A i B z północną ścianą naosu, która została

podczas budowy bazyliki przedłużona w stronę wschodnią aż do czołowego muru antycznej budowli zniszczonej na przełomie IV i V w. lub w początkach wieku V. Wymiary rzutu poziomego pomieszczenia B wynoszą 5,42 m na osi W—Z i 4,63 m na osi P—P. Ściana działowa pomiędzy pomieszczeniem

Ryc. 28. Grobowiec przy południowo-zachodnim narożniku naosu. Widok z góry od południa. Wykopaliska z 1978 r.

Fot. J. Kotecki

A i B jest silnie zniszczona, toteż trudno jest zlokalizować w niej otwór wejściowy. Wnętrze pomieszczenia B odkryte zostało dotychczas tylko w wąskim sondażu przy jego ścianach. Natomiast całkowicie zostało wyeksplorowane wnętrze pomieszczenia C, w którym brak jest jakichkolwiek śladów wczesno-bizantyjskiej posadzki. Mur północny tego pomieszczenia, który stanowi jedność konstrukcyjną z murem północnym pomieszczenia A, leży częściowo na murze wcześniejszej antycznej budowli, podobnie zresztą jak i mur wschodni tego pomieszczenia. W ścianie północnej pomieszczenia C znajdował się pierwotnie otwór wejściowy, który w późniejszym czasie został zamurowany kamieniami bez użycia zaprawy wapiennej. Wymiary pomieszczenia C wynoszą 3,52 m na osi P—P i 5,60 m na osi W—Z. Po północnej stronie pomieszczeń A i C odkryte zostały liczne pomieszczenia kompleksu budowlanego wzniesionego w czasach antycznych, a po jego zniszczeniu i późniejszej prze-

budowie wykorzystywanego w czasach wczesnobizantyjskich i może nawet późniejszych. Niektóre poantyczne mury dzielące dawne duże pomieszczenia budowli legionu I Italskiego, są przeważnie pozbawione zaprawy wapiennej. Posadzki ceramiczne tych antycznych budowli z rozrzuconymi na nich tu i ówdzie licznymi monetami z drugiej połowy IV w. leżą o kilkadziesiąt centymetrów poniżej poziomu wczesnobizantyjskiego. Jest rzeczą znaną,

Ryc. 29. Wczesnobizantyjska budowla z absydą i mury antyczne.
Widok z góry od wschodu. Wykopaliska z 1976 r.

Fot. J. Skibiński

że w żadnym z tych poantycznych pomieszczeń, dość dobrze przebadanych, nie natrafiono na jakiejkolwiek pozostałości posadzek z płyt ceramicznych. Mimo to nie można wykluczyć ewentualnego związku tych pomieszczeń z rezydencją biskupa, chociaż więcej światła na zagadnienie ich funkcji mogą rzucić dopiero dalsze badania wykopaliskowe w rejonie bazyliki. Nie jest też pewne przeznaczenie małej, wczesnobizantyjskiej budowli z absydą przytykającej do południowo-wschodniego narożnika pomieszczenia C, chociaż jej związek funkcjonalny z bazyliką wydaje się bardzo prawdopodobny

(ryc. 29)⁸. Z tej budowli wzniesionej podobnie jak i bazylika na gruzach budowli antycznej pozostała częściowo jedynie północna jej ściana i najniższe partie muru absydy wraz z jej fundamentami. Natomiast nie zachowały się żadne resztki ściany południowej, ani też jej fundamenty. Wymiary zewnętrzne budowli, nie włączając w nie absydy, wynosiły około 8,50 na 4,50 m. Średnica wnętrza absydy wynosiła 3 m.

Ryc. 30. Fundamenty północnej części wschodniej ściany bazyliki. Widok od wschodu.
Wykopaliska z 1978 r.

Fot. autor

Chronologia. Dotychczas brak jest jeszcze dostatecznej ilości danych do dokładnego datowania zasadniczych etapów budowy bazyliki. Ważne w tym względzie są przede wszystkim dane stratygraficzne. Otóż fundamenty bazyliki wznoszą się na wysokość prawie 1 m nad posadzkami pomieszczeń owej starszej od bazyliki antycznej budowli (ryc. 30), która została zniszczona, jak było już wspomniane, wraz z całym kompleksem budowli po zachodniej stronie centralnego placu twierdzy legionowej, a prawdopodobnie też i całej

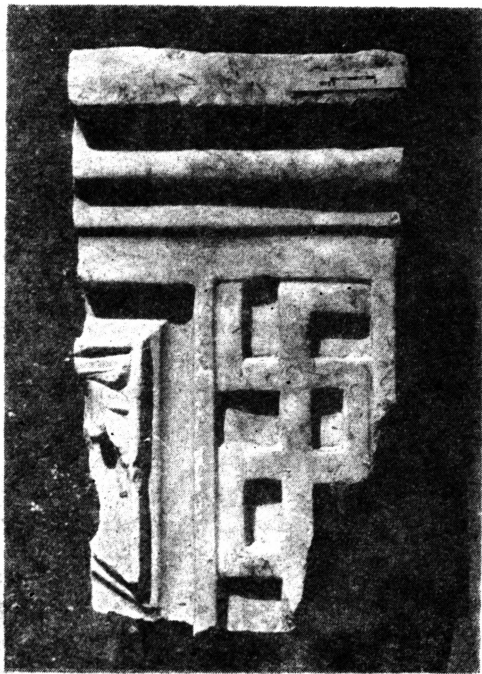
⁸ Archeologia, XXVII 1976 (1977), s. 159, ryc. 43 - 45; *Novae — Sektor zachodni 1974*, I, Poznań 1978, s. 107 - 109, ryc. 87, 88, 90, 92.

Ryc. 31. Fragment marmurowego bloku
z dekoracją reliefową

Fot. J. Kotecki

twierdzy na przełomie IV i V w. lub w pierwszych dziesięcioleciach V w.⁹ Świadczą o tym liczne monety z końca IV w. znalezione nie tylko w posadzkach antycznych budowli po zachodniej stronie forum, ale też odkryte na obszarze całej twierdzy i poza jej murami¹⁰. Skoro tak wysoko nad fundamentami antycznych budowli wznosi się fundament bazyliki, należy wnosić, że nie mogła ona być zbudowana wcześniej niż w połowie V w. lub w drugiej połowie tamtego stulecia, gdy zdążyła niejako narosnąć i utrwalić się wśród ruin zniszczonych budowli tak gruba warstwa ziemi. Jest możliwe, że bazylika została wzniesiona, gdy w Novae rezydował w latach osiemdziesiątych V w. Teodoryk Wielki¹¹.

Przebudowa bazyliki połączona z założeniem bocznych absyd mogła nastąpić dopiero w VI w., gdy w związku ze zmianami w liturgii budowano na obszarach dzisiejszej Bułgarii kościoły z trzema absydami¹². Prawdopodobnie przebudowy dokonano za czasów Justyniana Wielkiego, który rozwinął ożywioną działalność budowlaną między innymi i na terenie Mezji Dolnej¹³. Cechy sztuki justynianowskiej zdradzają też motywy dekoracyjne na niektórych marmurowych blokach odkrytych w rejonie bazyliki (ryc. 31 - 33). Prawdopodobnie też z drugiego okresu budowy bazyliki pochodzi narteks wzniesiony przed fasadą naosu.

⁹ S. Parnicki-Pudółko, *Novae w okresie późnorzymskim i wczesnobizantyjskim*, (w:) 1500-lecie upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, Antiquitas VIII, Wrocław 1979, s. 227.

¹⁰ A. Biernacki, *Archeologia*, XXVII, 1976 (1977), s. 155; por. Z. Chodyła, *Monety*, (w:) *Novae — Sektor zachodni* 1974, II, Poznań 1979, tabl. XIV - XIX na s. 65 - 71.

¹¹ O pobycie Teodoryka w Novae informuje Anonymus Valesianus 42 i 49 oraz Marcellinus Comes, *Chronicon*.

¹² N. Čaneva-Dečevska, *Osnovni kompozicionni elementi na bazilikata ot IV - VI v. v B'lgaria*, B. A. N., Izvestia na Sekeijata za Teoria i Istoria na Gradoustroistvoto i Arhitektura, XXII, 1970, s. 275 - 293.

¹³ Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV 11.

Ryc. 32. Blok kamienny z dekoracją akantową

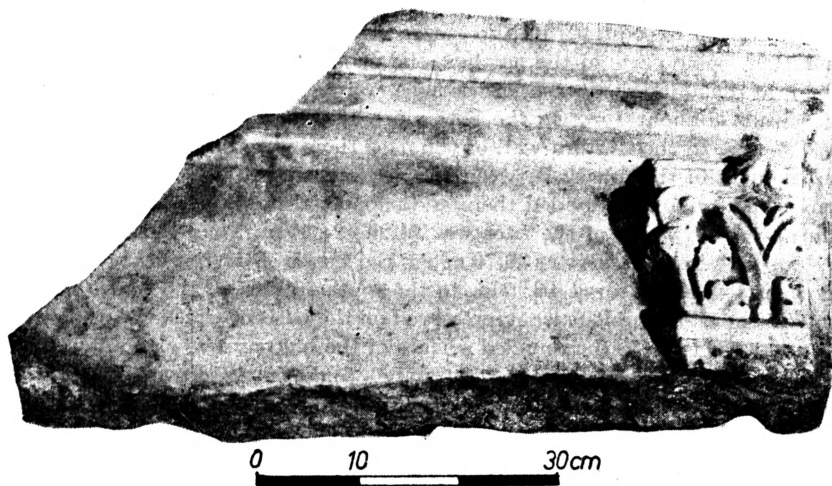
Fot. J. Skibiński

Zniszczenia bazyliki zapewne wraz ze zniszczeniem całego miasta dokonali najprawdopodobniej Słowianie lub Awarowie na przełomie VI i VII w. lub w początkach VII w. Wskazuje na to między innymi zespół żelaznych narzędzi rolniczych odkrytych na posadzce bazyliki w pobliżu wspomnianego średniowiecznego pomieszczenia założonego przy wejściu do nawy głównej po zniszczeniu kościoła. Należały one zapewne do użytkownika owego pomieszczenia. Według opinii dra Henryka Mamzera wyrażonej w nie wydrukowanej jeszcze ich publikacji mogły one być wykonane prawdopodobnie nie później niż w końcu VI w.

Omawiana bazylika jest jednym z czterech kościołów wczesnochrześcijańskich znanych już w Novae. Najpierw skromne pozostałości niewielkiego kościoła odkryła ekspedycja Bułgarskiej Akademii Nauk we wschodniej części Novae¹⁴. W parę lat później ta sama ekspedycja natrafiła na resztki wczesno-

¹⁴ M. Čičikova, *Ukrepitelna sistema i gradoustroistvoto na Novae spored poslednite arheologičeski proučvanija*, Vekove, IV, 2, 1975, s. 40.

chrześcijańskiej bazyliki po północnej stronie forum¹⁵. W roku 1979 archeologowie bułgarscy odsłanili resztki bazyliki po zachodniej stronie twierdzy Novae, które zadokumentował w początkach bieżącego wieku Karel Škorpil na schematycznym planie Novae¹⁶. Nie jest wykluczone, że oprócz tych

Ryc. 33. Fragment marmurowej płyty z dekoracją reliefową

Fot. autor

czterech odkrytych już bazylik istniały w Novae i inne współczesne z nimi kościoły wczesnochrześcijańskie. Jednak biorąc pod uwagę wyjątkowo duże rozmiary bazyliki po zachodniej stronie dawnego centrum twierdzy legiono-wej, jej okazałe wyposażenie, obecność baptysterium i położenie w centralnej części miasta można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że była to bazylika biskupia¹⁷. Jak wiadomo ze średniowiecznych przekazów pisanych, Novae było siedzibą biskupstwa przynajmniej od czwartego dziesięciolecia V wieku¹⁸.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (Poznań)

¹⁵ Čičikova, l. c.

¹⁶ K. Škorpil, *Aboba-Pliska*, Albom k X tomu, I. R. I. v Konstantinopole, 1905, tabl. XCIX c.

¹⁷ Parnicki-Pudelko, *Novae w okresie...*, s. 229; idem, *Archeologia*, XXIX, 1978 (1979), s. 141.

¹⁸ J. Zeiller, *Les origines dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, s. 167.

THE EARLY-CHRISTIAN EPISCOPAL BASILICA IN NOVAE

Summary

In 1876 the archeological expedition of the Adam Mickiewicz University in Poznań came across the remains of an Early-Christian, three-ailed basilica in Novae, Bulgaria. It had been erected on the ruins of the earlier destructed principia of the First Italian Legion. During the expeditions of three successive campaigns in Novae i.e. in 1978, 1980 and 1982, some parts of the narthex, the naos with three naves and partially the rooms built at the north-east corner of the naos, were uncovered. The maximum height of preserved walls is about 1 m. On the both sides of the about 53 m long narthex there are closed rooms. In the western wall of the naos there were discovered three entrances lying on the axes of the naves. Between the naves there are preserved remains of constructions which originally divided them and supported the upper parts of the walls of the main nave. The width of the naos was 24,20 - 24,30 m. The length of the southern and northern walls of the naos was 36,70 m and the length of the basilica with the narthex and the central apse measured 44,90 m. In the southern part of the centre nave are six fragments of a marble pulpit-balcony preserved on the basis of which the whole structure can be reconstructed. On the rounded surface of the balcony was elaborated the monogram of Jesus Christ. The remains of the pulpit could be the fragmentarily preserved marble attached columns with acanthus capitals worked together with the cancelli. Between the centre nave and the presbytery was a marble beam preserved in situ which must have been the middle part of the base under the balustrade of the altar rails. Just next to the marble beam, on the side of the presbytery, was a fragmentarily preserved marble slab, of which Christian symbols were carved.

South of the presbytery was the baptistery separated from the southern nave by a wall. Leading in the baptistery is an entrance in the basilica's southern wall. Near the apse there is a partly ruined baptismal font. On the north-eastern part of the naos there is an entrance leading to chambers in the north. Current sondage has only partially exposed the walls of these chambers up. Uncovered was a wall-preserved fragment of flooring of ceramic slabs. Such flooring was in the whole of the eastern altar side of the basilica and in the both side naves, and only small parts of it were preserved here and there. In the main nave and in the narthex the floor was made of large stone slabs.

At the south-west corner of the naos a grave was discovered.

On the stratigraphic data we can believe that the basilica could not have been erected earlier than in the second half of the 5th century. The reconstruction of the basilica with the side apses could have taken place in first half of the 6th century, probably during the reign of Justinian the Great. Considering the exceptionally large dimension of this Early-Christian basilica, its imposing furnishings, the baptistery and its location in the centre of the town, in Bulgaria it is more than likely that this was a cathedral-basilica.

Probably a connection with the basilica had the small building with an apse of which there are only modest remains on the east side of the church at a distance of 7,50 m. The destination of this building is hitherto unknown.